

ALMANTAS SAMALAVIČIUS

Vilniaus Gedimino technikos universitetas

ESTETIKA URBANISTIKOJE: CAMILLO SITTE ĮŽVALGOS

Aesthetics in Urban Planning: Insights of Camillo Sitte

SUMMARY

The author of the article discusses the concept of urban planning that was offered by Austrian architect Camillo Sitte at the turn of the last century. During this period and under the pressure of modernist imperatives, the leading urban planners were captured by urban megalomania and demonstrated an indifference to urban heritage and to the principles of aesthetics. The aesthetical dimension of Sitte's thinking is scrutinized and his concept of urban planning is interpreted as strikingly up to date and modern. The author suggests that Sitte's role in the history of urban planning still remains somewhat underrated because such influential authors as historian Carl E. Schorske or renowned architect Le Corbusier have drafted a one-sided and often unjust interpretation of Sitte's theoretical assumptions. The author emphasizes the potential of Sitte's approach. The author also mentions George R. Collins and Christiane Craseman Collins who consider the Austrian architect as adequately modern and thus extremely urgent in the present discussions on urban planning. Further reconsideration of the legacy of Camillo Sitte can enrich urban studies and be of great help when drafting holistic attitudes toward urban heritage and contemporary planning practices both in Lithuania and other countries who face many urban dilemmas.

SANTRAUKA

Straipsnio autorius aptaria austrų architekto Camillo Sitte's miestų planavimo koncepciją, pateiktą tuo metu, kai spaudžiant modernistiniams imperatyvams suklestėjo urbanistinė megalomanija ir abejingumas urbanistiniam paveldui bei estetikos principams. Straipsnyje nagrinėjama Camillo Sitte's mąstysenos estetiškoji dimensija, o jo pateiktą urbanistinio planavimo koncepciją siūloma vertinti kaip itin šiuolaikišką ir modernią. Teigiama, kad Sitte's vaidmuo miestų planavimo istorijoje tebėra nepakankamai įvertintas, kadangi tokie įtakingi autoriai kaip istorikas Carl E. Schorske ar žinomas urbanistas Le Corbusier suformulavo vienpusišką ir neteisingą Sitte's palikimo interpretavimo tradiciją. Autorius išryškina kitos teorinės

RAKTAŽODŽIAI: Camillo Sitte, urbanistika, estetika, meniniai principai, viešosios erdvės.

KEY WORDS: Camillo Sitte, urban planning, aesthetics, artistic principles, public spaces.

Sitte's rašytinio palikimo interpretacijos potencialą, kuris slypi George'o R. Collinso bei Christiane Craseman Collins požiūryje: šie autoriai laiko austrų architektą adekvatiu moderniosios urbanistikos siekiniams, todėl labai reikšmingu šiuolaikinėms urbanistinio planavimo diskusijoms. Autorius teigia, kad tolesnė Sitte teorinio palikimo analizė gali praturtinti urbanistines studijas ir pagelbėti kuriant holistinį požiūrį į urbanistikos paveldą ir šiuolaikinį miestų planavimą, taip pat padėti sprendžiant urbanistines dilemas Lietuvoje ir kitoje pasaulio šalyse.

Turint galvoje, kad Camillo Sitte svarstė pirmoje straipsnio dalyje aptartimus automobilio diktuojamus iššūkius miestų viešųjų erdvių sąrangai dar tuo metu, kai automobilių eismo problemos nebuvo tapusios europinių ir pasaulio urbanistinių darinių rykšte, jo taiklios įžvalgos stebina savo toliaregiškumu. Ne mažiau skvarbūs ir aktualumo nepraradę jo pastebėjimai apie beatodairišką tiesių linijų, simetrijos ir banalių geometrinių formų dominavimą nuolatos augančio ir besiplėtojančio šiuolaikinio miesto erdvių sąrangoje. Šiuo požiūriu, pasak Sitte's, modernųjų miestų struktūros savo monotonija ir pasikartojimais, kuriuos sukelia sekimas tokiomis išankstinėmis moderniojo planavimo dogmomis, akivaizdžiai nusileidžia seniesiems istoriniams miestams, kuriuos kuriant ir plėtojant buvo siekiama užtikrinti natūralią įvairovę. Šiai urbanistinei įvairovei jis priešino akivaizdžiai pastebimą „moderniojo planavimo dirbtinį taisyklingumą ir beprasme simetriją bei vienodumą“ – o šias savybes jis vertino neigiamai¹. Austrų architekto nuomone, vienodumo įsigalėjimą mieste skatino būtent kai kurie pernelyg sureikšminti ir iš anksto suabsoliutinti urbanistinio planavimo principai, kurie įsigalėjo nutraukus ryšius su urbanistikos tradicija. Antai, susižavėjimas ilgomis tiesiomis linijomis bei urbanistinių formų stačiakampiškumu – savybėmis, kurias jis įžvelgė dar ankstyvoje

moderniojo miestų planavimo fazėje, vėliau tapusiomis dogmatiškomis planavimo konstantomis – Sitte's teigimu, laikytinas ne privalumu, o priešingai – silpnybe: „mylias besidriekiantis, nekintantis bulvaras netgi pačioje gražiausioje aplinkoje atrodo nuobodžiai. Jis nenatūralus, neprisitaiko prie nelygaus reljefo ir galiausiai lieka neįdomus, tad [žmogus], mentaliai slegiamas, negali sulaukti, kol jis pasibaigs. Būdama pernelyg ilga, eilinė gatvė sukelia tokius pačius padarinius.“² Panašiai ilgas horizonto link besidriekiančias gatvių linijas vėliau vertino ir pagarsėjusi praėjusio amžiaus architektūros kritikė Jane Jacobs³.

Kaip jau minėta, Sitte's netenkinio ir perdėm subanalintas, suabsoliutintas viešųjų erdvių geometriškumas, jų nuolat didėjantys sunkiai suvaldomi plotai bei pats planavimo procesas, suvokiamas kaip urbanistinės masės kūrimas braižybos lentoje su kampiniu ir liniuote *ex nihilo*. Sitte's pasidarygėjimas moderniojo urbanistinio planavimo sukeltomis viešųjų erdvių deformacijomis, kurioms jis priešino didesne įvairove, subtiliu vietos pojūčiu pasižyminčias Europos senųjų miestų aikštes ir skverus, nebuvo joks išankstinis nusistatymas prieš neišvengiamą miestų kaitą. Veikia priešingai, suvokdamas, kad moderniojoje epochoje miestų plėtros sukeltos problemos taps vis didesnės, Sitte siūlė įvertinti praeities urbanistinėse formose slypinčių er-

dvės estetinio suvaldymo potencialą. Jo iššūkis neistoriškam, praeities paveldui abejingam miesto planavimui, kuris netrukus ėmė reikštis vis destruktivesnėmis formomis, susilaukė gerokai adekvatesnio vėlesnių urbanistų vertinimo. Sitte's išvalgų gilumą diagnozuojant būsimas urbanistinio planavimo ir plėtros problemas, kurias nulėmė tradicijų, paveldo, galiausiai, ankstesnių epochų išminties nepaisymas, užkoduotas moderniojo planavimo ideologiniuose principuose, patvirtina ne vienas šiuolaikinis urbanistas, vertinantis praradimus, kuriuos sukėlė beatodairiška pažangos ideologija, persikūnijusį į urbanistines formas. Antai žinomas amerikiečių urbanistas Spiro Kostoffas kadaise kitais žodžiais Sitte's išsakytas išvalgas pakartojo tuomet, kai daugelis tų problemų jau buvo tapę gigantiško masto globaliais reiškiniais. Pasak Kostoffo, „Modernizmas pakankamai jaukiai jaučiasi tik nepriekaištingai švariose vietovėse ir yra nepajėgus susidoroti su ankstesnės urbanistinės tvarkos liekanomis“, todėl jo urbanistinės plėtros schemos tinka tik patiems didžiausiems miestams, tačiau „netiko istoriniams Europos miestams, kuriems reikėjo subtilesnio ir intymesnio prisilietimo. Tad pragmatiška formulė buvo vystoma be rimtesnių teorinių pagrindų.“⁴ Taigi galima tvirtinti, kad Sitte's akcentuojama estetikos principų taikymo urbanistikoje svarba, kurios nesugebėjo išvėlgti daugelis moderniojo planavimo ideologijos adeptų, galėjo tapti rimta teorine atsvara moderniojo planavimo sukeltoms urbanistinėms deformacijoms. Dvidešimtojo amžiaus išvakarėse Sitte numatė tai, kas urbanisti-

kos profesionalams ir mėstančiai visuomenei tapo akivaizdu tik retrospektyviai vertinant miesto planavimo trajektorijų raidą. Pasak jo, tradicines menines formas labiausiai deformavo būtent „milžiniškas šiuolaikinių mūsų miestų dydis. Kuo didesnis miestas, tuo didesnės ir platesnės tampa jo aikštės ir gatvės, tuo didesni ir stambesni tampa pastatai, išaugantys iki tokių dimensijų, kad jų aukštai bei langų eilės vargiai gali būti atpažintos meniniu požiūriu.“⁵

Sitte buvo ne pasyvus urbanistinių deformacijų stebėtojas, bet nenuolaidus tų procesų analitikas, priešinęs siaurai suvoktai moderniajai urbanistikai kitokią, gerokai pozityvesnę intelektualinę programą. Jis, regis, buvo nuoširdžiai įsitikinęs, kad neperspektyvų moderniojo planavimo kursą galima ne tik pristabdyti, bet ir pasukti tinkamesne kryptimi, atsižvelgus tiek į Europos miestų raidos istoriją, tiek į tas vaizduotės ir mąstymo erdves, kurias atveria gilesnės mieste pritaikomų estetinių principų studijos. Apmąstydamas galimas urbanistinio planavimo perspektyvas architektas teigė, kad pirmiausia miesto planavimą reikia liautis laikius techninio pobūdžio uždaviniu ir įvertinti jo kompleksškumą taip, kad estetinė dimensija taptų ne kiek ne mažiau reikšminga. „Jei manysime, kad bet koks naujas miestovaizdžio [stadtbild] pokytis turi būti kiek įmanoma puikesnis ir vaizdingesnis, net jei to siekiama tik dėl dekoratyvumo, tam, kad išaukštintume vietovę, tokio uždavinio negalima įgyvendinti su linuote arba pasitelkus geometriškai tiesias linijas.“⁶ Deja, didžioji dalis Sitte's amžininkų bei vėlesnių miesto planuotojų pasuko kita, jo nuoseklus oponento ir kritiko Le Cor-

busier nubrėžta kryptimi, atmesdami ankstesnių epochų grožio principus vardan miesto erdvių, kaip bet kokiam planavimui ir rekonstrukcijoms pasiduo-dančios *tabula rasa* imperatyvų, o juos įtvirtino, suabsoliutino ir nenuginčijamo-

mis dogmomis pavertė ideologija, kuria buvo grindžiami netoliaregiški ir, kaip vėliau daugelis blaiviau mąstančių urbanizacijos kritikų spėjo įsitikinti, neretai destruktivūs moderniojo urbanistinio planavimo siekiniai.

ŽELDYNAI URBANISTINĖJE SĄRANGOJE

Sitte numatė ir kai kurias kitas moderniojo megalopolio plėtros tendencijas, dėl kurių gyvenimas šiuolaikiniame mieste neretai praranda savo patrauklumą ir kurios tampa galvos skausmu iš-tisoms urbanistų ir miestų planuotojų kartoms. Neatsitiktinai pastaruoju metu urbanistikos teorijoje dedami solidūs „žaliojo miesto“ koncepcijos pamatai⁷. Jis buvo vienas pirmųjų moderniojo miesto teoretikų, kurio pažiūrose ryškė-jo vėliau itin aktualiu tapusio ekologiško urbanistinio mąstymo kontūrai. Praeities miestų paveldo studijos ir čia jam padė-jo išvelgti tai, ko nenorėjo ar tiesiog ne-galėjo išvelgti moderniojo planavimo principų kūrėjai, pasukę Le Corbusier nubrėžta siaurai suprasta pažangos kryptimi. Rigoristinis planavimas, grįs-tas geometriškumu (o tokį urbanizacijos supratimą skleidė ir Le Corbusier, ir gau-sūs jo adeptai), atmetė kaip neva nepri-taikomą visą turtingą miesto erdvių for-mavimo paletę, kuria disponavo senųjų Europos miestų kūrėjai. „Jei parkai būtų kuriami siekiant paversti juos vaikų žai-dimo aikštelėmis ar pasivaikščiojimo vietomis, medžių poveikis būtų visai ki-tioks nei dabar, kai jie surikiuojami eilė-mis palei pagrindinę transporto arteriją, kurioje gausu triukšmo, eismo kryžkelių, vėjo ir dulkių debesų.“⁸ – tikino archi-

tektas, įtvirtindamas oponuojantį požiū-rį tiek į želdynų vaidmenį mieste, tiek ir į jų erdvinės sąrangos principus.

Šalia kitų anuomet besiskleidžiančio modernizmo kontekste itin nonkonfor-mistinių pastebėjimų savo veikale Sitte nurodė, kad bet kokie bandymai for-muoti miesto želdynus braižybos lento-je, nė kiek neatsižvelgiant į jų realias konfigūracijas urbanistinėse erdvėse, dėsningai baigiasi planavimo nesėkme, kadangi taip ignoruojama reali per ilgą laiką nusistovėjusi urbanistinių erdvių, medžių ir želdynų sąranga. Pasak Sitte's, „moderniojo išdėstymo klaidos kyla iš to, kad visos alėjos su jose surikiuotomis medžių eilėmis yra suplanuotos braižy-bos lentoje, remiantis simetrijos princi-pais.“⁹ Todėl siekiant, kad želdynai atliktų „sanitarines“ funkcijas, jų nederėjo formuoti triukšmingose ir dulkėtose ga-tvėse, bet reikėjo perkelti juos į didesnių pastatų kvartalų vidų, kuriuose jie būtų atskirti nuo gatvių iš visų keturių pu-sių¹⁰. Moderniojo planavimo klaida jis laikė beatodairišką siekį paversti parkus ir želdynų plotus atviromis erdvėmis. Istorinių miestų patirtis liudijo, kad įren-giant želdynus buvo elgiamasi priešin-gai, todėl, pasak Sitte's, „Senasis privatus sodas, paprastai sujungtas su keletu kitų, su juo besiribojančių, ir visi jie apsaugo-

ti nuo vėjų ir gatvės dulkių aukštų statinių sienomis, teikia iš tiesų gaivinančią vėšą ir – tiek, kiek įmanoma dideliame mieste – gryną orą, apsaugotą nuo dulkių. Tai tikras šeimininko poilsiui skirtas sodas, tikra palaima visiems aplinkiniams butams, išeinantiems į kiemą, kadangi jie gauna geresnį orą, dienos šviesą ir malonų vaizdą į žalumą [...]. Modernusis viešasis sodas, atviras vėjui ir orui, yra padengtas gatvės dulkėmis, išskyrus tuos atvejus, kai nuo to jį apsaugo jo milžiniškas dydis.¹¹ Jis atkreipė dėmesį, kad mieste želdynai ir augmenija (taip pat ir vandens šaltiniai) gali atlikti grynai dekoratyvinę funkciją, kurią griežtai atribojo nuo sanitarinės. Išimtinai dekoratyvinę funkciją, jo teigimu, atlieka tie želdiniai, kurie (dažniausiai kartu su vandens šaltiniu) patalpinami didžiausio žmonių judėjimo vietose – gatvėse ir eismo apsuptuose skveruose¹².

Tačiau Sitte akcentavo ne tik (ir, veikiausiai, ne tiek) ekologiško požiūrio į želdynų vaidmenį mieste reikšmę (šiuo atveju mums nėra svarbu, kad „ekologijos“ sąvoka jo, kaip ir daugelio ano meto architektų bei urbanistų, žodyne nebuvo vartojama), bet ir estetinį želdynų formavimo aspektą. Akivaizdu, kad architektui, kurį žavėjo senųjų Europos miestų erdviškumas, viešųjų ir privačių erdvių dermės ir sąveikos, negalėjo nerūpėti ir gamtos elementų santykis su architektūrine ir urbanistine aplinka. Želdinius Sitte interpretavo kaip labai svarbius architektūros harmonizavimo elementus, todėl jam rūpėjo, kad medžių ir kitos augmenijos išdėstymas urbanistiniuose ansambliuose netaptų savitiksiu, užgoždamas architektūrinių statinių

grožį. Pasak Sitte's, „Sodinant medžius, harmoningas dizainas su architektūrine aplinka turi esminę svarbą ir šiam tikslui pirmiausia būtina, kad medžiai nelėptų nuo žvilgsnio meninę vertę turinčios architektūros ar skulptūros, tokios kaip portalai, nišos, nišų statulos, fasado mozaikos ir kt. Be to, laipsniškas perėjimas nuo augalų formų prie architektūros savo pobūdžiu reikalingas kaip ir muzikos sąskambiuose, kur jie jungiami pasitelkus harmoningą perėjimą. Šitai galima užtikrinti pasitelkus pastatų, taip pat medžių bei krūmokšnių siluetus, o taip pat įrengiant mažosios architektūros formas, kokias aptinkame soduose ar kaimuose, kur jos jungiamos su natūraliomis formomis ir dera su augmenija.“¹³

Sitte iškėlė ir estetinę vandens reikšmę mieste – funkciją, kurią su pasidarygėjimu nuvainikavo Le Corbusier, teigęs, kad vandens šaltiniams mieste ne vieta, todėl moderniajame metropolijoje, kurią jis įsivaizdavo esant trijų milijonų gyventojų didmiesčiu, upė „teka toli už miesto. Ji panaši į skystą geležinkelį, prekių sandėlį ir skirstymo centrą. Padoriuose namuose tarnaitės laiptai neina per svetainę, nors toji tarnaitė būtų ir labai žavinga.“¹⁴ Nors tokia vandens deurbanizacijos samprata buvo paskelbta gerokai vėliau, nei austrų architektas apmąstė moderniojo miesto planavimo klystkelius, Sitte ir šiuo požiūriu pasirodė buvęs itin toliaregiškas. Ir vėl tasai toliaregiškumas buvo grįstas kruopščiais urbanistinio paveldo tyrimais natūroje. Lankydamasis įvairiuose Europos miestuose ir atidžiai studijuodamas jų urbanistinę sąrangą, Sitte negalėjo nepastebėti, kad vandens estetika klestėjo ne tik renesan-

so ir baroko epochose, bet ir pragmatiškų Romos imperijos laikais. Kaip jau esu rašęs anksčiau, renesanso laikais Italijoje vanduo atgavo ankstesnę estetinę vertę, kuri dėl įvairių priežasčių viduramžiais buvo primiršta. Be to, renesanso laikais pietinėje Europos dalyje, o ypač Romos apylinkėse, plito užmiesčio vilų statybos mada. Plėtojant šias rezidencijas, buvo puoselėjami sodai ir kuriami parkai, o jų šeimininkai siekė sukurti gamtos ir architektūros pusiausvyrą ir harmoniją, t. y. skoningą architektūrą buvo supama išradinai sukurtos ir skrupulingai prižiūrimos žaliosios aplinkos. Ne tik Italijoje, bet ir kitose Europos

šalyse soduose ir parkuose buvo įrengiami vandens „fejerverkai“, teikę didžiulį estetinį pasigėrėjimą lankytojams¹⁵. Aptardamas moderniosios urbanistikos būklę devynioliktam amžiui baigiantis Sitte atsigręžė į urbanistinės kultūros ištakas, pabrėždamas „dekoratyvinio vandens“ svarbą miesto estetikai. Ieškant šios estetinės perspektyvos, jo nuomone, pravartu atsigręžti ne tik į „Romos popiežių renesanso“ epochą, bet ir gerokai ankstesnę senovės Romos urbanistinių paveldą¹⁶. Kad ir kaip būtų paradoksalu, Romos architektūros paveldu be galo žavėjosi nuožmus Sitte's pažiūrų kritikas Le Corbusier, nors ir dėl kitų priežasčių.

IŠVADOS

Svarstydamas urbanistinio planavimo ir miestų raidos klausimus, jau gana ankstyvame modernių didmiesčių plėtros tarpsnyje Sitte diagnozavo daugelį vėliau išryškėjusių besiplečiančios urbanizacijos problemų, o ypač tas, kurios buvo susijusios su architektų ir miestų planuotojų veikla. Atmesdami istorinių miestų paveldą ir urbanistinio planavimo tradicijas kaip nereikalingą „praities balastą“ ir susižavėję progreso socialine inžinerija, jo amžininkai architektai ėmė interpretuoti miesto planavimo procesą kaip pasaulio kūrimą *ex nihilo* braižybos lentoje. Nepasiduodamas pažangos ideologijos ir urbanistinę atmintį ignoruojančio kultūros diskurso apžavams, Sitte nubrėžė kitokio – gerokai perspektyvesnio – urbanistinio mąstymo kontūrus, o šio mąstymo konfigūracijoje itin svarbi vieta buvo skirta istorinio urbanistinio paveldo studijoms ir jų pagrindu išmok-

toms planavimo perspektyvų pamokoms. Iš tolimesnės perspektyvos vertinant austrų architekto ir teoretiko veikalą, skirtą miestų planavimui pasitelkus meninius principus, tampa akivaizdu, kad jame buvo pateikta anuometiniame kontekste be galo blaivi, įžvalgi, toliaregiška intelektualinė programa, galėjusi pakeisti moderniosios urbanistikos savižiną ir savimonę ir iki šiol turinti nemenką tokio pobūdžio potencialą. Bandymus nuvertinti Sitte's indėlį į urbanistikos teoriją ir gairių miesto planavimui kūrimą, jo požiūrį interpretuojant kaip nostalgiką, retrogradišką ir atgyvenusį, reikėtų sieti su moderniojoje urbanistikoje įsigalėjusia pažangos ideologija ir jos poveikyje susiformavusiu galios diskursu, kuris siekė ir neretai iki šiol siekia išstumti iš intelektualinės apyvartos bet kokius konkuruojančius urbanistinius „naratyvus“. Išsamesnė, detalesnė ir

adekvatesnė Sitte's koncepcijos analizė leidžia įsitikinti, kad bandymas jo skvarbias ir toliaregiškas įžvalgas redukuoti iki beatodairiškos praeities „nostalgijos“ lygmens esmingai iškreipia jo pažiūrų esmę ir nuvertina jo intelektualinį postūmį šiuolaikinės urbanistikos pokyčiams. Istorinių miestų paveldo studijos ir jų pagrindu suformuluotos urbanistinio planavimo teorinės priegios, kurias jis įtvirtino, ir šiandieną gali būti pritaikomos kaip kantiški „reguliuojantys“ principai, pasižymintys potencialia galia atnaujinti urbanistinio mąstymo horizontus ir užkirsti kelią ne kartą susikompromitavusiai miestų planavimo praktikai, grįstai atgyvenusia beribės

pažangos ir plėtros ideologija. Sitte's koncepcija puikiai sinchronizuojasi ne tik su tais šiuolaikiniais urbanistikos diskursais, kurie apnuogina ir išryškina urbanizacijos procesus kaip moderniojoje epochoje dominavusios industrinės galios išraišką¹⁷, bet ir sustiprina urbanistinės ekologijos diskursų ir „žaliojo miesto“ koncepcijų teorines atramas. Jo urbanistinio planavimo ir miestokūros principų studijos galėtų itin praversti plečiant lietuviškų urbanistikos diskursų akiratį perspektyvesnėmis intelektualinėmis idėjomis nei tos, kurios vyravo slogų mentalinį paveldą palikusio sovietmečio industrinio planavimo principų klestėjimo laiku.

Literatūra ir nuorodos

¹ George R. Collins and Christiane C. Collins. *Camillo Sitte: The Birth of Modern City Planning*. – New York: Dover Publications, 1986, p. 189.

² Ten pat, p. 224.

³ Žr. Jane Jacobs. *Vizualinė tvarka – jos ribos ir galimybės*. // Almantas Samalavičius. *Architektūros kritika*. – Vilnius: Technika, 2010, p. 52.

⁴ Spiro Kostoff. *The City Assembled*. – London: Thames and Hudson, 2004, p. 264.

⁵ George R. Collins and Christiane C. Collins. *Camillo Sitte: The Birth of Modern City Planning*, p. 244.

⁶ Ten pat, p. 249.

⁷ Žr. Herbert Girardet. *Creating Sustainable Cities*. – London: Green Books, 1999 ir Herbert Girardet. *Cities, People, Planet*. – New York: Wiley-Academy, 2004.

⁸ George R. Collins and Christiane C. Collins. *Camillo Sitte: The Birth of Modern City Planning*, p. 313.

⁹ Ten pat, p. 314.

¹⁰ Ten pat, p. 319.

¹¹ Ten pat, p. 240.

¹² Ten pat, p. 319.

¹³ Ten pat, p. 311.

¹⁴ Le Corbusier. *The City of To-morrow and Its Planning*. Translated by F. Etchells. – London: The Architectural Press, 1947, p. 173.

¹⁵ Almantas Samalavičius. *Ideas and Structures: Essays in Architectural History*. – London: Wipf & Stock Pub, 2011, p. 98-99.

¹⁶ George R. Collins and Christiane C. Collins. *Camillo Sitte: The Birth of Modern City Planning*, p. 304.

¹⁷ Žr. Sharon Zukin. *Landscapes of Power: From Detroit to Disney World*. – Berkeley: University of California Press, 1993.